

(például „posztmodern belátás”, „teoretikus belátás”, „intertextuális belátás”). Nem olyan mérvűek a szerkesztési hiányok, hogy különösen zavaróak lennének a könyv olvasásakor, de éppen a benne hangoztatott nyelvi teljesítmény felől értékelve hat furcsán és sután az, amit más, kevésbé fontos könyv kapcsán meg sem jegyeztem volna. Majd a javított kiadásban...

Ami, remélem, lesz, mert ez a könyv tényleg fontos. Van tartása. Minél széttartóbb, annál tartósabb lesz a hatása. Mind ránk, olvasókra, mind további kötetekre.

RÁCZ I. PÉTER

Bódy Zsombor: Egy társadalmi osztály születése

A MAGÁNTISZTVESELŐK
TÁRSADALOMTÖRTÉNETE 1890–1938

L'Harmattan, Budapest, 2003. 277 old., á. n. (A múlt ösvényén)

Mesterremek. Így hívták azt a tárgyat, amelyet a céhlegények nyújtottak be bíráiknak, hogy elnyerjék a mesteri címet. A történész céhben (ha a történelem kutatásával professzionálisan foglalkozók csoportját annak tekintjük) a doktori értekezés tölti be ezt a szerepet. Ideális esetben a doktori értekezés színvonala évekre meghatározza szerzőjének pályáját és helyét a tudományos közéletben. Tudjuk, hogy a magyar bölcsészettudományokat már évtizedek óta elkerülik az ideális esetek, nem árt azonban néha felidézni az eszményeket és a célt (minőségbiztosítás), amelyért a tudományos fokozatok rendszere is szerveződött. Különösen, ha disszertáció kerül a recenzens kezébe.

Bódy Zsombor az ELTE BTK társadalomtörténeti doktori iskolájának növendékeként készített disszertációja látott most könyv alakban is napvilágot. Figyelemre méltó dolgozatok készültek a közelmúltban ebben a doktori iskolában; témáik sokfélék ugyan, de mind egy nálunk még alig

meggyökeresedett történetiszemlélet jegyében közelít tárgyaához. Ez alól Bódy Zsombor könyve sem kivétel. A leghelyesebb, ha munkáját nyomban elhelyezzük a kortárs nemzetközi tudományos diskurzusban, megvizsgálva, miként alkalmazta az onnan kölcsönzött fogalmi keretet a saját anyagára. Ezután arra keressük választ, hogy mennyiben készített Bódy könyve (szerintünk készített) új kérdések megfogalmazására, illetve a régi kérdések újrafogalmazására a magyar történelemmel és történetírással kapcsolatban.

A szerző a „szubsztancialista” megközelítés kritikája kapcsán a diskurzuselemzés mellett teszi le a voksát. A struktúratörténetre általában jellemző szubsztancialista megközelítés az elemzési kategóriát nem helyezi kontextusba, hanem eleve adottnak tételezi. „A csoportról szóló szövegeket, adatokat közvetlenül a szubsztancialiáként létező csoportról tudósítónak, közvetlenül ahhoz kapcsolhatónak tekintik.” Ezért „a kutatás első lépése a vizsgált társadalmi csoport definiálása [...], ami azt jelenti, hogy a kutatás szükségletei szerint kialakítanak egy formális tipológiát, amelyet azután megpróbálnak operacionálizálni, vagy pedig elfogadják a kategóriát, ahogyan az a hétköznapi tudásban adott, és valahogyan racionalizálják, hogy a tudományosságnak eleget tegyenek. Mindkét esetben a társadalmi csoport létének alapját valahol a csoporton kívül keresik, s leggyakrabban a társadalmi munkamegosztás gyakorta metaforikusan emlegetett rendszerében találják meg.” (12. old.)

A nem kontextualizált kategóriák alkalmazására, állítja Bódy, „nem azért kerül sor, hogy a kutató a források információinak a lehetséges kontextusokba való beillesztését keresse; ellenkezőleg, az értelmezés szempontjából megfelelő kontextust adottnak veszik a kategóriával. A vizsgálat lényegében abban áll, hogy időmetszetekben a különböző kategóriák közötti elmozdulásokat mérik. Az így előállított történet szereplői szükségszerűen a struktúra kategóriái, és nem az emberek.” (12–13. old.) A nehézség az, hogy a struktúra kategóriáinak a szintjén megállapított

változásokból kellene megmagyarázni (levezetni) az egyes ember viselkedését, ami nemegyszer csak retorikai eszközök bevetésével oldható meg.

Bódy a diskurzuselemzésben, a bourdieu-i szociológiában és a mikro-történeti elemzés követésében keresi a megoldást. Választása végül a diskurzuselemzésre esik. Kutatásai középpontjába ezért nem a magántisztviselők objektíve létező csoportja, hanem a róluk kialakult/kialakított reprezentációk és változások, illetve intézményesülésük kerül. Ezért teszi azt a magyar történetírásban szokatlanul radikális kijelentést, hogy egyáltalán nem kívánja definiálni kutatásának alapegységét, a magántisztviselőket.

Ezzel Bódy új horizontot nyit meg a társadalomtörténet-írás előtt. Nemcsak azt tudhatjuk meg vizsgálódásából, miként alakult ki egy bizonyos „társadalmi csoport-reprezentáció”, hanem azt is, hogyan hatott ezen reprezentáció a vonatkoztatott csoport tagjaira. A kutatás arra is lehetőséget nyújt, hogy felülvizsgáljuk a magyar történettudománynak a korszakra vonatkozó, sok esetben még ma is Erdeire visszanyúló társadalomképét. Mivel Erdei a magántisztviselőket is beillesztette a kettős struktúráról valott elképzelésébe, a magántisztviselőkről most nyert kép módosíthatja a struktúráról kialakított kép egészét. Kérdés, meg lehet-e írni a magántisztviselő társadalomtörténetét (amit a könyv alcímében ígér) pusztán a reprezentációk elemzésére támaszkodva?

A magántisztviselők historiográfiáját tekintve a szerző könnyű helyzetben van, mivel a magyar történetírás eddig nem foglalkozott ezzel a réteggel, amelynek múltjáról legföljebb csak az összefoglaló munkák tudósítottak. Vele kapcsolatban a fő kérdés rendszerint az, hogy a polgársághoz (a középosztályhoz, a középrétegekhez) tartozik-e vagy sem. A válaszok megoszlanak. Erdei, valamint a Berend T. Iván – Ránki György szerzőpáros (ha némileg más szempontokat véve is alapul) egyaránt a (zsidó) polgári pályákhoz sorolják a magántisztviselőket, Hanák Péter viszont a státusuk (a munkamegosztásban elfoglalt helyük) alapján olyan közép-

osztálybeliként határozza meg őket, akik presztízsüket tekintve nem részei az úri társadalomnak. Vörös Károly ugyanakkor a magántisztviselők többségét a kispolgársághoz, kisebb hányadát a középpolgársághoz sorolja. Az újabb elemzők tovább differenciálják a képet: Mazsu János szerint a magántisztviselők az értelmiség részét alkotják, Gyáni Gábor pedig – miközben a polgári középosztály fejezetcím alatt szól róluk – azt tartja, hogy túlnyomó részük szorosabb értelemben nem tartozott a középosztályba.

A historiográfiai horizont tágítására (és persze a magyar történeti irodalom e területen mutatkozó szegénysége miatt is) Bódy a német történetíráshoz fordul segítségért. Választása nem véletlen, hiszen egyrészt Németországban a kérdés történetének kiterjedt irodalma van, másrészt (és ez talán még fontosabb) a német társadalom története rokonságot mutat a magyaréval. Emiatt az ottani eredmények és analitikus fogalmak komoly segítséget jelenthetnek a magyar társadalmi változások megragadásában. Bódy azt is meggyőzően bizonyítja, hogy a magántisztviselőkről folytatott kortárs diskurzust erősen befolyásolta a korabeli német minta, ami az 1945 utáni honi történetírásról már aligha állítható.

A magántisztviselőkkel kapcsolatos német történeti irodalmat szükségtelen részletesen ismertetni (megteszi helyettünk a szerző), tanácsos viszont néhány általános fejleményre utalni. A magántisztviselőkről szóló történetírói diskurzust a mai napig közvetlenül meghatározzák Jürgen Kocka hetvenes évek végi, nyolcvanas évek eleji művei. A *historische Sozialwissenschaft* vagy más néven *kritische Sozialgeschichte* (egyik fő képviselője éppen Kocka) a struktúrák és folyamatok kutatását helyezi a középpontba, kiemelve az események, a cselekvések és a döntések meghatározásában betöltött kivételesen nagy szerepüket. Az úgynevezett bielefeldi iskola történészei kitüntetett szerepet szántak az elméleteknek a releváns tények kiválasztásában, a hipotézisalkotásban és az egyes társadalmi aktorok közti függő viszonyok tisztázásában. E törekvésükkel a társadalomtudományokhoz, elsősorban a szociológiai

ghoz kívánták a történetírást közelíteni. Ez az 1968-as nemzedék a történészek új társadalmi szerepet jelölt ki. Kocka megfogalmazása szerint a történetstől elválaszthatatlan az emancipatorikus küldetés, hiszen tevékenysége közvetlenül hat a politikai-társadalmi folyamatokra; s hatása nemcsak szükségszerű, hanem egyúttal kívánatos is, mivel a történészek részben kötelessége is, hogy éljen ebből eredő befolyásával.

A Németországban idővel komoly pozíciókra szert tevő bielefeldi iskolát hamar bírálni kezdték mind a hagyományos történetírás, mind pedig az új megközelítések oldaláról. Legtöbbször – érthető módon – a történészek tulajdonított újfajta „identitást”, illetve az erős elméleti orientációt vitatták. Ettől eltérő szemszögből vitázott a struktúratörténettel az *Alltagsgeschichte*, amelynek képviselői „alulról és belülről” kívánva rekonstruálni a múlt társadalmát, szűk körre korlátozzák a „kívülről és felülről” érkező elméletek alkalmazását.

Mindezen megközelítéseket felváltva és kiegészítve (jelenleg ugyanis több iskola él háborítatlanul egymás mellett), nemzetközi (elsősorban amerikai) hatásra a kultúra fogalma is bekerült a német társadalomtörténet vérkeringésébe (nem a szorosan vett *Sozialgeschichte* vagy *Gesellschaftsgeschichte* körébe, hanem a nem politikatörténetre szakosodott historiográfiába). A kultúrafogalom széles körű alkalmazása mindenekelőtt az identitáskonstrukciók elemzésére nyújt lehetőséget, s ekkor a társadalmi érintkezés során használatos kategóriák diskurzivitására irányul a történészi figyelem. A személyes identitás fontos kérdéssé válik, ha az egyént előléptetik a vizsgált múltbeli társadalmi folyamatok alanyává ahelyett, hogy csupán e folyamatok tárgyaként (elszenvedőjeként) keltene érdeklődést.

Szinte magától adódik a kérdés: hogy lehet úgy megírni egy történeti munkát, hogy egyaránt megfeleljen egyszerre két – egymástól nagyon különböző – tudományos közeg probléma-megfogalmazásának? Bódy ugyanis szemmel láthatóan nagy súlyt fektet a nemzetközi (ez esetben főleg a német) tudományos diskurzus ismer-

tetésére és a belőle átemelhető eredmények hasznosítására. A feladat azonban nehezebb, mint első látásra gondolnánk. A szerzőnek egyszerre kell pótolnia a magyarországi alap kutatások hiányait, s megfelelően alkalmaznia kurrens történettudományi elméleteket, amelyeknek a kritikai éle olyan kutatási eredmények ellen irányul, amilyenek nálunk még meg sem születtek. Mindez a hosszú és alapos kutatómunkán túl módszertani sokoldalúságot is kíván. Bódynak egyszerre kellett tehát a magántisztviselők hazai historikumával kapcsolatos struktúratörténeti ismereteket kiegészítenie, és választ adnia a diskurzuselmélet által kijelölt problémákra. Imponáló magabiztossággal birkózott meg a feladattal.

Az első két fejezetben az elméleti-fogalmi problémák taglalása kiegészül a korabeli, illetve a mai szakmai – nagyrészt német és magyar – diskurzus bemutatásával. A következő négy fejezet kronologikusan és egyben tematikusan is haladva tárgyalja a magántisztviselő-reprezentáció kialakulását és változását. A hetedik fejezetben Bódy megpróbálja összeegyeztetni a korábban már említett módszertani alternatívákat, amikor felhagyva a diskurzuselmeléssel, a „hagyományos” statisztikai vizsgálatok felé fordul. A népszámlálási adatok elemzésével igyekszik kideríteni, hogy „valóban” létezett-e egy társadalmi csoport, amely a magántisztviselő-reprezentáció mögé helyezhető, és igazolható-e Erdei tézise a kettős társadalomról, amelyben a magántisztviselők és a közisztviselők között éles cezúra húzódik.

A diskurzuselméleti és a hagyományos szemléletmód egyesítése nem várt eredményeket hoz. Nemcsak azt tudjuk meg, hogy a magántisztviselő réteg, ahogy Németországban, úgy nálunk is csupán mint társadalmi reprezentáció létezett, de azt is, hogy mindazok, akiket a statisztika ebbe a csoportba sorolt, mind az életmódjukat, mind pedig az anyagi helyzetüket tekintve azonos jegyeket mutatnak a közisztviselőkkel, egyszersmind különböznek a tisztán polgári rétegektől. Ez viszont nemcsak Erdei kettőstársadalom-elméletét, de a polgárságfogalom használatának a ter-

mékenységét is megkérdőjelezi a magyar társadalom változásainak leírásában.

Nem igényel hosszas magyarázatot, hogy miért mond mindez ellent Erdei felfogásának. A polgárosodási paradigma határainak megvonása viszont már külön indoklást kíván. A magántisztviselők, miután életmód- és demográfiai jellemzőikben elütnek az önálló iparosoktól és kereskedőktől, bajosan sorolhatók minden további nélkül a polgár fogalmi körébe; a köztisztviselőkhöz való nagyfokú hasonlóságuk miatt pedig polgári jellemzőkkel sem írhatók le maradéktalanul. Bódy ugyanis kimutatja, hogy életvitelükben dominál a köztisztviselői, tehát a rendies minta. Úgy tűnik tehát, hogy ezt a társadalmi csoportot vagy kategóriát jószerivel a megkonstruált reprezentáció tartja csupán össze, s már csak ezért sem értelmezhető történetírásunk megszokott fogalmaival. Bódynak a munkavállalói kategória és a tömegtársadalom mint struktúrafogalom bevezetésére tett javaslata nagy reményekkel kecsegtet. Nem kizárt, hogy segítségével meg lehet majd haladni a polgárság (a polgári középosztály) eddigi definícióját, s olyan koherens (a külföldi szakirodalomban már „bizonyított”) elméletet lehet így szembeállítani a kettős struktúra még mindig sokakat vonzó elméletével, amely komparatív alapokon nyugszik. Bódy szerint a tömegtársadalom fogalmával jól megragadhatjuk azt a folyamatot, amelynek során az alkalmazotti rétegek felemelkedtek a középosztályba. Ez a fejlemény pedig a középrétegeket tekintve a XX. század első felének minden bizonnyal az egyik legfontosabb „társadalomtörténeti eseménye” volt.

A szerző azonban nemcsak nagy ívű elméleteket vázol fel, de munkájával bizonyítja a reprezentációk elemzésének fontosságát és hasznát is. Mivel a magántisztviselőség mint elkülönült tevékenység nem vált (a statisztikai fogalomalkotásban is kifejeződő) társadalmi csoportképződés alapjává, nagy jelentőségre tesz szert e potenciális csoport folytonos önértelmezése. Az elemzés rávilágít, hogy a századforduló Magyarországon a magántisztviselői diskurzusban a szo-

ciáldemokrata és a polgári identifikációs törekvések vetélkedtek egymással. A tét az volt, hogy a munkavállalói kategória kialakulása – mely emancipációs folyamat a munkajog közegében ment végbe – a magántisztviselőknek a munkásokkal való egybeszerveződéséhez vezet-e. Mint ismeretes, végül tisztviselői, vagyis polgári-középosztályi jelleget öltött az ipari, kereskedelmi és banki irodai alkalmazottaknak a két háború közt egységbe kovácsolódó munkavállalói rétege. Paradox módon 1918-ban egy szociáldemokrata kereskedelmi miniszter tette meg ez irányban a döntő jogi lépést. Ennek az volt az egyik oka, hogy a szociáldemokrata retorikával ellentétben a munkások mélyen tudatában voltak a szembeszökő mentalitásbeli különbségnek a két munkavállalói kategória között. A megkülönböztetés törvényi deklarálása ilyenformán nem a kormányzati megosztó taktika, hanem a XX. századi magyar társadalom fejlődésétől elválaszthatatlan rendi jelleg következménye volt.

Azért lehetünk ebben olyan biztosak, mert Magyarországon, ellentétben Németországgal, a magántisztviselő-szervezetek kezdeményező szerepet játszottak a magántisztviselő-reprezentáció kialakításában, majd intézményesítésében. A mindenkori kormányok és a magántisztviselő-szervezetek sajátos viszonyát az is jól mutatja, hogy a társadalombiztosítási választásokon a magántisztviselők rendre a szociáldemokrata jelölteket támogatták, azaz inkább az ellenzék, s nem a kormány mellett tettek le a voksukat. A szerző e megállapítással cáfolja azt a közkeletű történetírói meggyőződést, mely szerint a státus rendi jellegű meghatározottsága (a köztisztviselői orientáció) feltétlenül együtt járna a politikai kötődéssel (ami ez esetben a keresztény-nemzeti politika mindenkori pártolását jelentette volna).

Bódy kutatásainak fontos eredménye továbbá a magyarországi szociális törvényhozás elhelyezése az európai kontextusban. Véleménye szerint a magyar fejlődés a két világháború közt lépést tartott a nemzetközi fejleményekkel, „lemaradást” csak az e tekintetben élvonalas Németországgal

összehasonlítva tapasztalni. Jól látszik tehát, hogy a reprezentációk kialakításának és versenyének tanulmányozása olyan szempontokra és oksági összefüggésekre hívja fel a figyelmet, amelyek a hagyományos struktúra- és politikatörténet előtt rejtve maradnak.

Az említett eredmények mellett el-törpülnek a könyv hibái, köztük maga az alcím: *A magántisztviselők társadalomtörténete*. Egy könyv címének (alcímének is) elvben a mű tartalmát kell megjelölnie. Viszont a „társadalomtörténet” ez esetben bizonyosan nem jelent sem *Sozial-*, sem *Gesellschaftsgeschichtét*, hiszen Bódy a szubsztancialista megközelítést bírálva épp tőlük határolódik el. A diskurzuselemzés részben épp a *Sozialgeschichte*-vel szemben alakult ki. Továbbá, még ha a francia történetírásban honos *histoire sociale* nem határozható is meg oly egyértelműen, mint német megfelelője, a diskurzusok és a reprezentációk elemzése semmiképp sem tartozik bele. Tudjuk persze, hogy a társadalomtörténet fogalma Magyarországon meglehetősen lazán körvonalazódott, és valószínűleg nem jelent többet pusztán elhatárolódásnál a hagyományos politikatörténettől. Ha a szerző el kívánja magát helyezni a nemzetközi diskurzusban, akkor kívánatos lenne a pontos fogalomhasználat, már csak azért is, mert a reprezentációk társadalomszerkezeti elemzési célú rekonstruálása során egyszerre több megközelítésmód fegyvertárát is hasznosítja.

Nem teljesül Bódynak a bevezetésben tett ígérete, hogy definiálatlanul hagyja a magántisztviselők csoportját. Explicit definíciót valóban nem ad, ám munkája háttérében végig ott lebeg egy implicit meghatározás, amit a strukturális elemzés előfeltételéiz.

Nem csupán a szerzőt terheli viszont a felelősség azért, hogy hiányzik a könyvből a monográfiák esetében úgyszólván kötelező bibliográfia (a könyv alapjául szolgáló disszertációnak nyilván volt irodalomjegyzéke). A könyv külalakja nem, a képek minősége viszont már annál több kívánnivalót hagy maga után.

Bódy Zsombor módszertanilag és a téziseit tekintve is sokoldalú és erede-

ti művet tett le az asztalra. Ebből is fakad munkájának egyik hibája (bár ez a kellemesebb hibák közül való), nevezetesen, hogy a számtalan új, ám nem mindig végigvitt (ennek ellenére meggyőző) megállapítása nincs kellően összehangolva egymással. Adva van tehát a lehetőség, hogy a könyv komoly vitákat gerjesszen, ily módon kavarva fel a honi történettudomány (talán túlságosan is) csendes állóvizét.

KELLER MÁRKUS

Huszár Tibor: Beszélgetések Nyers Rezsővel

Kossuth Kiadó, Budapest, 2004. 452 old., 2800 Ft

„Bizonyos fiatalok számára rózsaszín reformer voltam, míg mások szemében vörös posztó” – mondja a maga nyolcvanas évekbeli politikai helymeghatározásaként Nyers Rezső. A színek felfoghatók teljes pályája két meghatározó elemként akkor is, ha az általuk szimbolizált politikai tartalmak változók. Hiszen vörös posztónak többnyire éppen az uralkodó állampárt dogmatikusai szemében számított a reformok spiritus rectoraként számon tartott volt szociáldemokrata, míg a rózsaszín reformerség némileg lekezelő hangsúlyú értékelése a nyolcvanas évek radikális reformértelmissége körében terjedt el. Az ötvenes, hatvanas években viszont rózsaszínnek éppen szociáldemokrata múltja, vörösnek az 1948-as kommunista-szociáldemokrata pártfúzió elfogadása miatt tekinthették különböző színezetű politikai ellenfelei. Egy biztos: a színek maradtak, s jellemezték is a kötet visszaemlékező hősenek egész politikai életpályáját minden kanyarával, hullámhegyével és hullámvölgyével együtt.

Vagyis: kommunistaként szociáldemokrata, szociáldemokrataként kommunista vonásaira figyeltek, s voltaképpen ez a belső ellentmondás lett Nyers politikai pályájának egyik fő mozgatója is. Fiatal szocdemként az egyesülés híveként került 1948 elején

a megszűnőben lévő párt központi apparátusába, s az egyesült munkáspárton belüli karrierjének fontos emeltyűje az a tény, hogy volt szociáldemokrataként lett a rendszer megbízható munkatársa – 1962 őszén Marosán bukása után az MSZMP Központi Bizottságának titkára.

Nem egyedülálló ez a karrier Kelt-Európában, sőt az NDK-ban és Lengyelországban szinte „exszocdem hitbizomány” volt a miniszterelnökség intézménye: Berlinben Otto Grothewohl, Lengyelországban Jozef Cyrankiewicz képviselte hosszú időn át a munkásegység szociáldemokrata szárnyát a legfőbb vezetésben. Csehszlovákiában gyengébb ez a vonal, valószínűleg azért, mert ott már a háború előtt is erősebb volt a kommunista párt a szociáldemokratáknál. Nálunk, úgy tűnik, először az államfő funkcióját szánták a volt szociáldemokratáknak – Szakasits, majd Rónai –, mielőtt tartósan a dolgozó paraszt-ság képviselőihez – Dobi, Losonczy – került volna ez a reprezentatív pozíció. Végül informális módon érvényesítették a munkásegység szemléltetésének követelményét, s így lett előbb Marosán, majd Nyers e követelmény teljesítésének személyi bizonyítéka.

E keretek között bontakozott ki Nyers életpályája, melyet Huszár Tibor 16, a kötet szerkezetét is kijelölő mélyreható beszélgetésben tárt fel. A társalgás többnyire az időrendet követte, s annak lazán értelmezett keretei között, ide-oda utalásokkal halad előre. Az egyes beszélgetések terjedelme is elárul valamit e dialógus üteméből: 1948 eseményeit tárgyalják a leghosszabban (42 oldal), ezt követi 56–57 38, majd 1963–68 34 oldallal. Tehát a pártfúzió, 1956, majd a gazdasági reform a legfontosabb csomópontok, amelyekre az életpálya íve felrajzolható.

Érdekes a könyv műfaja: nem emlékirat, s nem is feldolgozás, hanem a kettő között mozog. A beszélgetést Huszár irányította, így ő formálhatta a kötet anyagát. Jól felkészült kérdező esetében, miként e kötetben is, ez a szereposztás szerencsés. Sőt Huszár társadalomtudósi szerepéből fakadó affinitása a gazdasági kérdésekhez, akár csak tájékozottsága a szovjet anyagokban, komoly többletinformá-

ciót ad az interjúalanya által mondottakhoz.

Az első beszélgetésben kirajzolódna a tipikus Pest környéki munkásfiatal életkezdését meghatározó körülmények: a szakmunkás család, ahol gondot viselnek a gyermekek taníttatására, s részt vesznek abban a munkás-ellenkultúrában, melyet a szervezett munkásság épített ki magának a XX. század elején. S itt rögtön felmerül a kérdés: hová tűnt ez a réteg? Nyers élete az egyik magyarázat: egy része feloldódott a kommunista rendszerben, annak kisebb-nagyobb rangú résztvevőjeként. Más, aktív beépülésre nem hajlandó része eltűnt az erőltetett iparosítás folyamatában felduzzadó új proletariátusban – ez a kérdés, a szociáldemokrácia továbbélésének kérdése még válaszra vár.

A fiatal nyomdász szakmunkás újtárs törvényszerűen vezetett a szociáldemokráciához, olyan időben, amikor az végnapjaihoz közeledett. Kialakult az a helyzet, melyet Nyers a kötet egyik kulcsmondatával jellemez: „a reálfolyamatok vittek – vagy sodortak – magukkal” (114. old.). 1948-as megfontolásait úgy reprodukálja, hogy ha már az egyesülés elkerülhetetlen, nem szabad engedni, hogy a szociáldemokrata párt teljesen szét hulljon. A fúzióval foglalkozó beszélgetés végén tett kis önvallomásban elismeri, hogy erkölcsi megfontolásokból fel kellett volna állnia, de a „közjóval kombinált erkölcs” alapján elő kellett segítenie 250 ezer szociáldemokrata tag beépülését a jövő szocializmusába (131. old.). Tehát a szociáldemokrata értékek valamilyen továbbélésében reménykedve maradt az egyesült pártban. Jogos remény vagy önáltatás volt-e mindez? Megőrizhető-e szociáldemokrata szuverenitás a kommunizmusban?

Politikus elgondolásainak próbája a gyakorlat. Azt még elfogadhatjuk, hogy a sztálinista vaskorban hiábavaló lenne a szociáldemokrata értékek keresése. 1956-ban, a forradalom folyamataiban már indokolt ez a kísérlet. Nyers képe a forradalomról összetett, ellentmondásos: forradalom, de nem dicsőséges. A munkások felfegyverzését ellenzi, mivel az „egy megzavarodott, megsértett munkás, amelyik haraggal van a vezetőség